УДК 81'38

Р.Ф. Мирхәев

XIX ГАСЫР АХЫРЫ – XX ГАСЫР БАШЫ ТАТАР МӘГЪРИФӘТЧЕЛЕК ПРОЗАСЫ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ *-ДЫ* КУШЫМЧАЛЫ БИЛГЕЛЕ (КАТЕГОРИК) ҮТКӘН ЗАМАН ХИКӘЯ ФИГЫЛЬЛӘРНЕҢ СТИЛИСТИК КУЛЛАНЫЛЫШ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Статья посвящена изучению стилистики произведений татарской просветительской прозы, в частности особенностей употребления в них глаголов определенного (категорического) прошедшего времени изъявительного наклонения с аффиксом *-ды*. Данные формы глагола, будучи одним из основных элементов грамматической структуры старотатарского языка, также играют важную роль в формировании стилистической структуры первых образцов татарской беллетристики. До настоящего времени в работах ученых они описывались лишь фрагментарно. При этом их стилистический потенциал оставался вне поля зрения языковедов.

Ключевые слова: стилистика, старотатарский письменный литературный язык, язык татарской просветительской прозы, изъявительное наклонение, глаголы определенного (категорического) прошедшего времени.

The article is devoted to the study of the stylistics of works of Tatar educational prose, in particular, the peculiarities of the use of verbs of a certain (categorical) past tense of the indicative mood with an affix *-dy* in them. These verb forms, being one of the main elements of the grammatical structure of the Old Tatar language, also play an important role in the formation of the stylistic structure of the first samples of Tatar fiction. Until now they have been described only in fragments in the works of scientists. At the same time, their stylistic potential remained out of sight of linguists.

Keywords: stylistics, Old Tatar written literary language, the language of Tatar educational prose, indicative mood, verbs of a certain (categorical) past tense.

Хәзерге татар тел белемендә хикәя фигыльнең түбәндәге формалары норма буларак аерып чыгарыла:

1) синтетик формалар: *-ды, -ган* кушымчалы үткән заман, *-а (-ый)* кушымчалы хәзерге заман, *-р, -ачак* кушымчалы киләчәк заман хикәя фигыльләр;

2) аналитик формалар: *-а (-ый) иде, -ган иде, -а (-ый) торган иде* үткән заман, *-ачак иде* киләчәк-үткән заман хикәя фигыль формалары [Татар грамматикасы, 2016, б. 116–132; Татарская грамматика, 1997, с. 100–124; Хисамова, 2015, б. 116–133].

Хикәя фигыльнең хәзерге татар әдәби телендә норма буларак кабул ителгән формаларының төрле дәрәҗәдә XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы татар әдәби телендә дә кулланылуы күзәтелә. Шуның белән бергә бу чорга караган иске татар язма текстларының тел тукымасын түбәндәге хикәя фигыль формалары да тәшкил итә:

1) синтетик формалар: *-мыш, -ыб* кушымчалы үткән заман, *-йур, -макда* кушымчалы хәзерге заман хикәя фигыльләр;

2) аналитик формалар: *-мыш иде, -ыб иде, -йур иде, -макда иде, -р иде* үткән заман хикәя фигыль формалары [Татар әдәби теле тарихы, 2017, б. 492–616].

Мәгълүм булганча, хикәя фигыльләр чынбарлыкта булып торган, булып узган яисә булачак эш-хәрәкәтләр турында объектив рәвештә хәбәр итәләр. Билгеле бер дәрәҗәдә бу аларның стилистик табигатендә дә чагылыш таба. Әлеге мәкалә кысаларында *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләрнең XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында иҗат ителгән татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә стилистик кулланылыш үзенчәлекләре тикшерелде.

Хәзерге татар әдәби телендә бу фигыльләрнең парадигматик мәгънәсе булып сөйләү моментыннан алда сөйләүченең күз алдында булган, тәмамланган, кабатланган эш-хәрәкәтләрне белдерү тора. Шул ук вакытта билгеле бер контекстта алар дәвамлы яки кабатланган эшләрне, нәтиҗәле үткән заман, киләчәк һәм хәзерге заман хикәя фигыльләрнең һ.б. мәгънәләрне дә белдереп килә алалар [Татар грамматикасы, 2016, б. 119–120; Татарская грамматика 1997, с. 106–109; Хисамова 2015, б. 181–182]. Чыганаклардан күренгәнчә, әлеге хикәя фигыльләр XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башында татар әдәби теле хәрәкәт иткән барлык текстларда да урын алалар һәм әдәби норманың бер күрсәткече булып торалар. Биредә алар үзләренең һәм парадигматик, һәм синтагматик мәгънәләрендә кулланылалар [Миннуллин, 2022, с. 170–177; Татар әдәби теле тарихы, 2017, б. 494–515].

Мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләр, нигездә, персонажлар тарафыннан үткәндә башкарылган, тәмамланган процессларны белдерү өчен кулланылалар. Стилистик яссылыкта алар укучыларны алга таба тасвирланачак вакыйгаларга алып керү һәм аерым персонажлар белән таныштыру чарасы буларак хезмәт итәләр: *Ике йыл бундан мөкаддәм менла Хисаметдин Госманлы йирендән тәхсиле ғыйлем илә wатаны Нуна* ***кайтды*** [Акъегет, 1886, б. 3]; *Кызны бер дәфға, ике дәфға, өч дәфға күреб, кызға зийадәчә* ***ғашыйк улдым*** [Бигиев, 1887, б. 22]; *Ғаббас мелла йәшлегендә ғайәт дә зирәк wә шат wә һәрнәрсәгә һәwәсле wә һәр шәй кулындан килер мөстәғыйт бер бала иде исә дә, зан иделдеге кадәр кәмаләт кәсеб идә алмадыгы хәлдә мәдрәсәдән чыкыб* ***имам улды*** [Фәхретдин, 1903, б. 4].

Алга таба *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләр әсәрләрдә тасвирлана торган вакыйгалар белән тыгыз бәйләнештә булган процесслар турында сүз алып барганда җәлеп ителәләр: *Җомға намазыны укыдыкдан соңра Хисаметдин менла атны чанайа йигеб, бәғзы кирәк шәйләр алмак ичүн* ***шәһәрә йулланды*** [Акъегет, 1886, б. 7]; *Атлар йитде. Тәфтишләр ғарәбәләрендән дөшеб,* ***номерға кереб китделәр*** [Бигиев, 1887, б. 8]; *Ғабделғафур*

һәр қайулары илә мөсафәхә қылышыб-күрешеб, ... йаздығымыз мөәззинлә бәрабәр ... ***йула чықдылар*** [Бигиев, 1890, б. 7]; ***Пароход соң дашышны вирде****, дусларым илә күрешеб йәнә дә* ***үз урыныма кердем*** [Фәхретдин, 1899, б. 14]; *Ғаббас мелланың сәфәрендән ике wә Йанбәғ шәһәрендән йазмыш улан соң хатындан бер ай үтдеге соңында, Ғайшә абыстай қулына чит мәмләкәт (Төркийә дәүләте) маркасы илә* ***бер мәктүб вирелде*** [Фәхретдин, 1903, б. 40].

Бер-бер артлы башкарыла торган процессларны белдереп килгәндә, *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләр текстларда билгеле бер сөйләм агышын тудыру өчен хезмәт итәләр: *Ғаббас аға мөдәррис хәзрәтләрене тәғзыйм идеб* ***қаршы алды****. Шәмси абыстай менла қадыныны қаршылаб* ***үз бүлмәсенә кертде****. Бундан соңра қунақлара* ***сыйлар, хөрмәтләр башлады****. Әүwәлән, ғадәтенчә, самавар* ***мәйдана чықды****. Ашханәдә* ***ғайрәт wә хәрәкәт башланды****. Қоймақлар, пәрәмәчләр бер-бер ардлы* ***пешмәйә башладылар****, қамырлар басылыб, қатламалар, қош делләре* ***хазырланмаға башладылар*** [Акъегет, 1886, б. 35].

Язучылар *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләрне персонажларның портретын тулыландыру, аларның рухи дөньясын һәм психологик халәтен ачып бирү чарасы буларак та файдаланалар: *Шу йирдә Хисаметдин менла* ***мөтәәссир улыб туқтады wә күзләре бераз суланды*** [Акъегет, 1886, б. 5–6]; *Хәдичә туташ да, бу кеби гүзәл мәслихәтне ишедеб, тәхте қаләмдә тәмам улмайачақ қадәр* ***шадланды*** [Бигиев, 1887, б. 23]; *Маһруй, следовательдән қайтқач, көне буйы һич дә* ***йимәк йимәде wә эчмәде****. Кич улғач да, күзенә йоқы килмәйенчә, йарым кичәйә қадәр хили фикерләр қылыб,* ***йоқламады*** [Бигиев, 1890, б. 40].

Аерым очракларда персонажларның психологик халәтен ачып бирү өчен җәлеп ителгән *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләр күчерелмә мәгънәдә кулланылып, җанландырулар (а) һәм метафоралар (ә) барлыкка китерүдә катнашалар:

а) *Фикерләр менланың* ***уйқусыны қачырды*** [Акъегет, 1886, б. 25]; *Йәш қыз ырақда бер қара шәй хәрәкәт итде кеби күреб күңеленә* ***қурқу дөшде*** [шунда ук, б. 35];

ә) *Сибғатулла әфәнде исә атасыйла хәбәрләшдекдән соңра үлек кеби ағарыб* ***қайғы wә әфкяр дәрйасына батды*** [Акъегет, 1886, б. 54]; *Гайниҗамал абыстай қурқыныб уйқулы-уйғанулы ашханәйә чықды wә Хәнифәйе таныб бераз* ***ғақлыны туплады*** [шунда ук, б. 58].

Моннан тыш алар персонажларның сөйләм үзенчәлекләрен тудырганда кулланылалар: *Сәғать 7 гә чақлы магазинда ултырдым, соңра ивгә қайту нийәте илә* ***магазиндан китдем****, йулда Ғабденнәсыр әфәнде* ***тугры килде****, Ғабденнәсыр әфәнде илә нумеренә кереб, байтақ чәй эчеб,* ***сөйләшеб ултырдық*** [Бигиев, 1887, б. 9–10].

Язучылар *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләрне персонажларның көндәлек тормышындагы

вакыйгаларны күз алдына бастырганда да файдаланалар: *Биш-алты дәқыйқа кичдекдән соңра Муса әфәнде йирендән торыб,* ***тәһарәтләнергә чықды****. Нигмәтулла әфәнде дә тәһарәтләнеб тәмам булгач, Муса әфәндейә иқтида қылыб,* ***салаwаты фәҗерне әда қылдылар****. Бәгдә әс-салаwат, хадим* ***самавар-чәй кәлтерде****. Нигмәтулла әфәнде: «Инша аллаһ, бер нәрсә дә булмас», – диб,* ***самавыр йанына чәй эчү мақсуды илә ултырды****. Муса әфәнде дә: «Әстәгфирулла, әстәгфирулла!» – дийү* ***самавыр йанына ултырды*** [Бигиев, 1887, б. 14].

Текстларда *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләр өчен хас стилистик үзенчәлекләр татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләренең аерылгысыз өлешен тәшкил иткән төрле стиль катламнарына мөнәсәбәттә дә чагылыш таба. Мәсәлән, публицистик чигенешләрдә алар:

а) риторик җөмләләрнең мәгънәви үзәген тәшкил итәләр: *Әфәнделәр! Бин йыллар кичде татар зыйаланмады әйтәсез.* ***Зыйаланмадық****, аныңчүн кем эчемездә мәглүмат таләбкярлеге йуқ иде* [Акъегет, 1886, б. 46]; *Хатынларымызның да арақы wә башқа мөскираты сәвәнләре йуқ дәгел, әмма «Гөнаһе кәбаир» улан бу йаманлық wә фәсадымыз бердән килеб* ***өстемезә дөшмәделәр****. Ана қарнындан бөйлә исерек wә сәрхуш* ***тугмады****. Аз-аз бер кечек шәйдән башланыб, әйтдегем кеби, йаманлықларымыз күпләнеб wә қуәтләнеб* ***бәрәкәт күтәрелде*** [Бигиев, 1890, б. 5–6]; *Нә чара ки,* ***тереклегемез алышынды, гадәтләремез башқаланды****. Беремез хәтта ки дөнйа тереклеге ичүн лазем улган һөнәрләрне инкяр идәр мәртәбәдә* ***фанатик (мөтәгассыйб) улды****. Икенчемез, йурганына күрә айақ озатмай wә үзене йахшы белмәй,* ***мода мөбтәлясе улды****. Өченчемез үзенең наданлықларыны дин исемендән халыққа* ***тәлқыйн әйләде****. Дүртенчемез, байлар хәтерене қалдырмаз ичүн, лазем wәгазьләрне әйтмәкдән* ***сөкүт итде*** [Фәхретдин, 1899, б. 12];

ә) риторик сораулар составында кулланылалар: *Йуқса безем галимләремез мәзкүр әсәрләре йазан зәваты кәрамдан да бәләнд бер* ***мәртәбәйә ирешделәрме****?!...* [Фәхретдин, 1903, б. 25]; *Башқа милләтләр кеби безләрә һәм гыйбрәт wә хәмийәт изһар идәчәк wақытлар һәнүз* ***йитмәдеме****?...* [шунда ук, б. 66].

Фәнни стиль катламында *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләр авторлар тарафыннан:

а) укучыларга этнографик, конфессиональ һәм тарихи характердагы мәгълүматны җиткерү чарасы буларак җәлеп ителәләр: *Туқсан йәшендән узыб, 691 сәнәсендә* ***wафат улды*** [Фәхретдин, 1899, б. 17]; *Башқордлар. Бу төрекләр элек хәлләрендә бәдәwилек илә wақыт кичерерләр иде, ләкин соң заманларда, қарийәләр тәэсис идеб,* ***иген кәсебенә башладылар*** [шунда ук, б. 56].

ә) кешелек җәмгыяте үсеше өчен зур әһәмияткә ия булган тарихи вакыйгалар турындагы фәлсәфи характердагы җөмләләр составында кулланылалар: *Азийәдә wақыйг Һинд дәрйәсендән Аурупада мәвҗүд Пирәнә дагларына дәк гарәб йире ислам дәүләте улыб, бу*

дәүләт дә исламийәт сайәсендә нәкадәр махир хакимләр, нәкадәр камил табибләр wә ғоләмәләр ***мәйдана чыкды****!* [Акъегет, 1886, б. 23].

Алга таба әлеге төр хикәя фигыльләр дини дискурс өчен хас булган экспрессив чигенешләрне тудыра торган җөмләләрнең нигезен тәшкил итәләр: *Әстәғфирулла, әстәғфирулла, әстәғфирулла, тәүбә! Йа Раббе, әгәр бәнем әғзамдин wә әфғалемдин wә әкwалемдин көфер хата wә насийан садир улдыйса,* ***тәүбә итдем, кайтдым, тәүбә итдем, кайтдым, тәүбә итдем, кайтдым, биздем****! Кяфернең көферлегендән wә ни нәрсә кяфер дине эчендә вардыр,* ***барчасындин биздем****! Кабул кылдым ислам динене wә ни нәрсә кем ислам дине эчендә вардыр,* ***барчасыны кабул кылдым****,* ***телем илә икрар итдем****,* ***күңелем илә растға тотдым*** [Бигиев, 1887, б. 77].

Ә мәхәббәт хатларында алар хис-тойгыларны аңлату чарасы булып торалар: *Җаным Хәнифә ханым! Нурлы йөзеңе әүwәл күрдегем илә* ***wөҗүдем мөтәәссир улды****. Ләкин бу* ***иҗтихадым нафилә улды****. Зиһенемдә сине йөрәк бәғрем тасауwыр идеб зәwыкланмакдан үзүземне мәниға* ***тәкатем калмады****...* [Акъегет, 1886, б. 24].

Моннан тыш, текстларда *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләр күчерелмә мәгънәдә кулланылып, аерым стиль чараларын барлыкка китерәләр. Аерым алганда алар:

1) метафоралар булып киләләр: *Ләкин бердән ишеделмеш ике-өч мылтык садәсе кадынлар* ***сүзене кисде*** [Акъегет, 1886, б. 52]; *Ике данә кирпече wә балайы бер капчыға куйыб, Кабан күлендә әүwәл туғры килән бәкейә акрынча у капчығны ташламакла* ***баланы бөтен-бөтенә «тәмам» кылды*** [Бигиев, 1890, б. 33]; *Ничә айлар йатыб, сәламәтләнеб чыкды wә аз калды ошбуның сәбәбендән* ***ахирәт сәфәренә китмәде*** [Фәхретдин, 1903, б. 29];

2) градацияләр тудыруда катнашалар: *... wафат итдегендә бөтен мәмләкәтләре* ***хәрәкәтә килде****, газеталары каләмләрене күз йәшләренә батырыб* ***йаздылар****, йәш йөрәкләре* ***ағлатдылар****, мәрсийәләр* ***сөйләделәр****, мөнакабләрене wә тәрҗемәи хәлләрене* ***йаздылар****, мәшрик wә мәғриб халыкларындан тәғзийә телеграмлары* ***алдылар*** [Фәхретдин, 1903, б. 26]; *Муса акчасыны андан* ***карады****, бундан* ***эзләде, сорады, йалынды, ағлады****, йук, табылмады* [шунда ук, б. 34]; *Бу хатны ачдыкында куллары* ***тетрәде****, йөрәге* ***селкенде****, җөмлә тәне бер* ***кызды****, бер* ***өшеде*** [шунда ук, б. 41].

Татар мәгърифәтче язучыларының сәяхәтнамәләренә килгәндә, *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләр биредә дә күпсанлы стилистик вазифаларны башкарып киләләр. Беренчедән, язучылар аларны җәмгыять тормышындагы уңай күренешләр турында сүз алып барганда метафоралар буларак кулланалар: *Ғолүме шәрғыйә wә фөнүне җәдидә тәхсил идән* ***хәмийәтле гәнҗләремез йитешде*** [Кәрими, 1908, б. 84]; *Кәнде милләтләре арасына да инсанийәт wә мәдәнийәт нәшерене wә бу сурәтлә wатан wә хөкүмәтең мөнафиғына хезмәт итмәге кәнделәренә*

мақсад wә мәсләк иттихаз итделәр, ***қаләмә сарылдылар*** [Кәрими, 1908, б. 84].

Икенчедән, әлеге төр хикәя фигыльләр сәяхәтнамәләрдә тарихи вакыйгалар турында мәгълүмат биргәндә җәлеп ителәләр: *672 сәнә миладийәдә Бикенде, Сәмәрканде, Кәше, Нәсәфе гарәбләр* ***фәтех итделәр*** [Бигиев, 1908, б. 4]; *9 нчы гасыр милади ахырында, хәлифәте Габбасийә заманында, 287 сәнә һиҗридә Бохарада Саманилар хөкүмәте* ***ибтида улынды*** [шунда ук]; *Саманилар дәүләтенең мөәссисе Исмәгыйль бине Әхмәд заманларында, 892–907 милади сәнәләр имтидадында Бохара иң бөйек қуәтенә* ***наил улды*** [шунда ук].

Өченчедән, язучылар аларны үзләренең юлдашлары һәм әңгәмәдәшләре белән кайчандыр булып узган вакыйгаларны җанландырганда файдаланалар: *Қарйәйә* ***кердек****, мәсҗеде җәмигы* ***кичдек****. Шу җәмигың имамы мелла Сәйфулла хәзрәтләренең ханәсенә* ***йақын килдек****. Имамның ханәсе қарибендә ике адәм* ***күрдем****. Хәрәкәтләрендән бераз* ***шөбһәләндем****. Эшнең асылыны аңламақ ичүн арабамы* ***туқтатдым****. Белмәм, насыл, ул ике адәм бәне, бәнем арабамы* ***күрмәделәр****. Пәк аз бер wақытда, йарым дәқыйқа эчендә, күземез уңында имам ханәсенең башына* ***атәш тоташды*** [Бигиев, 1908, б. 19].

Дүртенчедән, *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләр укучыларга географик, социаль-икътисади һәм мәдәни характердагы мәгълүматны җиткерү чарасы булып торалар: *Тимер йул 1880 сәнәдә ибтида улыныб, 1886 сәнәдә Аму-Дәрйайа, соңра, 1888 сәнәдә, Сәмәрқанда* ***wасыл улды*** [Бигиев, 1908, б. 48]; *Бурада голүме исламийәйә хезмәт идән гайәт чуқ зәват* ***дөнйайа килде*** [шунда ук, б. 88]; *«Әл-җәмиг әс-сахих» намында улан китабы йиде биң қадәр хәдисе мөштәмил улыб, галәме исламда «Китабы Хода» соңында* ***иң мөгтәбәр китаб улды*** [шунда ук, б. 97].

Бишенчедән, әлеге төр хикәя фигыльләр текстларда, бер-бер артлы башкарыла торган процессларны белдереп, сәфәр вакытында авторлар башыннан үткән вакыйгаларны тасвирлауда билгеле бер сөйләм агышын тудыралар: *Мәзары* ***кичдек****. Мөфти хәзрәтләренең ханәсенә* ***килдек****. Хәзрәте ишан мөфти җәнабләрейлә* ***күрешдек****. Гайәт икрамла бәне* ***истиқбал итде****. Хатырымы, хәлеме истифсар қылыб, тәгам софрасына бәне* ***дәгwәт итде*** [Бигиев, 1908, б. 71]; ***Гафу үтендем****. Мәмнүнийәтеме бәйан идеб* ***тәшәккер итдем****. Зәкятҗы хәзрәтләре икрамла бәне* ***озатды****. Регистаны тамаша итмәйә* ***китдем****. Бәңа бер рәхбәр* ***вирделәр*** [шунда ук, б. 75].

Алтынчыдан, язучылар аларга сәфәр вакытында күзәтелгән күренешләр һәм вакыйгалар турында сүз алып барганда мөрәҗәгать итәләр: *Wәзенендә хыйанәт идән, малында гайебе улан өч адәме хозуры рәисә* ***күтәрделәр****. Беренең хыйанәте шаһидләр шәһадәтейлә* ***сабит улды****. Рәис ун қамчы җәза* ***тәгйин итде****. Мөлаземләрең бере мәхкүме қулларындан тотыб* ***арқасына алды****. Дигәр бер мөлазем ачық улмыш арқайа дәрхаль* ***қамчы йагдырмайа башлады*** [Бигиев,

1908, б. 65]; *Самарадан хәрәкәт бәгдендә өйләдән соңра сәгать алтыларда Волга нәһере үзәренә қорылмыш* ***тимер күпердән кичдек*** [Кәрими, 1902, б. 7]; *Без чәйемезе тәмам идеб, Самарадан алдыгымыз газеталары уқымага әлемезә алмыш идек, мәзкүр ике татарың бере йанымыза килеб* ***сәлам вирде*** [Кәрими, 1908, б. 12].

Җиденчедән, *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләр авторлар тарафыннан аларның сәфәр вакытында очрашкан күренешләр тәэсире астында туган хис-кичерешләре турында сүз барганда да кулланылалар: *У сүзләр бәңа гайәт* ***агыр килде****. Буныңла ихйалары зийарәт итмәкдән* ***усандым*** [Бигиев, 1908, б. 79]; *Шу хәл бәнем күңелемә* ***гайәт мөнасиб килде*** [шунда ук, б. 102]; *Бән у мескинләре соң дәрәҗәдә* ***айадым*** [шунда ук, б. 104]; *Бу қарт адәмең сүзләре зийадәсейлә* ***хушымыза китде*** [Кәрими, 1902, б. 39].

Моннан тыш, әлеге төр хикәя фигыльләр текстларда риторик җөмләләр һәм сорауларның нигезен тәшкил итәләр: *Шөкерләр улсын, шимди татарларымызда үйлә гафләтләр азайыб, төшдән соң исә дә* ***татарның башына гақлы килде*** [Бигиев, 1908, б. 12]; *Бунлар нәрәдән* ***килделәр****? Wә нәрәйә китделәр, ничүн* ***өйлә улды****?* [Кәрими, 1908, б. 39]; *Әй, зыйалы мөселманлар! Әй, образауный җәванларымыз! Бу гаwам халқымызың тәрәққый wә уйганмасы, рәхәт wә сәгадәте ичүн без* ***нә йапдық****?* [шунда ук, б. 84].

Нәтиҗә ясап әйткәндә, XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы татар мәгърифәтчелек прозасы әсәрләрендә *-ды* кушымчалы билгеле (категорик) үткән заман хикәя фигыльләр стилистик планда билгеле бер максатларда кулланылалар һәм күпсанлы вазифалар башкарып киләләр. Бу үз чиратында аларның әлеге аспектта бай потенциалга ия булулары һәм мәгърифәтче язучыларның үзләренең әдәби әсәрләрен һәм публицистик хезмәтләрен язганда, укучыларга эстетик һәм этик яктан йогынты ясау өчен тел системасының барлык ресурсларына да мөрәҗәгать итүләре турында сөйли.

Әдәбият

Акьегет М. Хисаметдин менла. Милли роман яки хикәя. Казан: Казан университеты табгыханәсе, 1886. 70 б.

Бигиев З. Өлүф, яки гүзәл кыз Хәдичә. Роман. Казан: Тип. Г.М. Вечеслава, 1887. 77 б.

Бигиев З. Гөнаһе кәбаир. Роман. Казан: Тип. Г.М. Вечеслава, 1890. 72 б.

Бигиев З. Мавәраэннәһердә сәяхәт (Транс-Оксанияйә сәфәр). Казан: типолитогр. И.В. Ермолаевой, 1908. 108 б.

Кәрими Ф. Яурупа сәяхәтнамәсе. Оренбург: Тип. «Вакыт», 1902. 191 б.

Кәрими Ф. Кырым сәяхәте. Оренбург: Тип. М.-Ф. Каримова, 1908. 116 б.

Миннулин Б.К. Специфика морфологической структуры текстов татарской периодической печати начала XX века: монография. Казань, 2022. 336 с.

Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы) / И.Б. Бәширова, Ф.Ш. Нуриева, Э.Х. Кадыйрова, Р.Ф. Мирхәев; [фәнни ред. Ф.М. Хисамова]. Казан: ТӘһСИ, 2017. II т.: Морфология. Грамматик категорияләрнең структур-

субстанциональ үзенчәлеге һәм функциональ-стилистик мөмкинлекләре: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык. 888 б.

Татар грамматикасы: өч томда / [проект җит. М.З. Зәкиев]. Тулыландырылган 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2016. Т. II. 432 б.

Татарская грамматика: в 3-х т. Т. 2. Морфология. Казань: Татар. кн. изд-во, 1997. 397 с.

Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: югары уку йортлары өчен дәреслек. 2 нче басма. Казан: Татар. кит нәшр., 2015. 335 б.

Фәхретдинов Р. Сәлимә яки гыйффәт. Гафил бән Габдулла әсәре уларак бер хикәятдер. Казан: Тип. Б.Л. Домбровского, 1899. 80 б.

Фәхретдинев Р. Әсма яки гамәл вә җәза. Оренбург: Тип. М.-Ф.Г. Каримова, 1903. 130 б.

Мирхәев Рифат Фирдинат улы,
филология фәннәре докторы, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре